

Дмитро Єсипенко

ПОВІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА «ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ПЕРШІ ПУБЛІКАЦІЇ

У статті висвітлюються обставини створення повісті Бориса Грінченка «Під тихими вербами», історія публікації твору у журналі «Киевская старина» та окремого відбиткою. Проаналізовано художнє вираження суспільних та літературних поглядів письменника, характер авторських та редакторських змін тексту. Розглянуто перші критичні відгуки про повість та історію її читачької рецепції.

Ключові слова: Борис Грінченко, «Киевская старина», творча історія, варіанти тексту, видавнича історія.

Наприкінці 1899 р. Бориса Грінченка було звільнено з посади секретаря Чернігівської губернської земської управи¹. Ця подія стала визначальним моментом у його чернігівському побуті (1894–1902 рр.). Фінансова незабезпеченість змушувала шукати нових джерел заробітку, насамперед взятися за україномовну літературну працю. Тож письменник звернувся до Володимира Гнатюка, одного з редакторів «Літературно-наукового вісника», з проханням: «Я тепер не маю ніякої посади. Чи скоро я її матиму і чи матиму – не знаю. У всякому разі поки мушу жити з літературного заробітку. Українські писання мені нічого не дають, – мушу писати по московському. Чи не міг би *Вісник*² давати мені хоч невеликий гонорар за те, що друкує?.. Також – чи нема у Вас іншого якого видання, де літературною працею міг би я заробляти хоч мало-небагато?». Грінченко прагнув мати хоч невеликий, але стабільний дохід³.

Художній літературі, яка раніше була працею у вільні від основної (посадової) роботи моменти, відтепер він був готовий присвятити весь час і творчі сили: «Досі був учителем чи канцеляристом, який вільного часу брався й до писання. Тепер хочу бути тільки письменником»⁴. Грінченко вирішив стати одним з перших професійних українських літераторів, не плекаючи особливих сподівань щодо рівня матеріального винагородження такої діяльності. Тональність непевності відчутна у цитованому вище листі до Михайла Комарова: «Коли, не вважаючи на всю мою уперту працю (а думаю працювати дуже), я не зможу придбати собі і своїй сім'ї навіть «нужденного» шматка хліба, то се або моя праця нездатна і не варта вваги, або ще занадто рано бути в нас письменником»⁵.

Ще на початку 90-х років XIX ст. у «Листах з України Наддніпрянської» письменник відзначив, що головними перешкодами для українського автора є відсутність гонорарів за твори українською («за вкраїнські писання ніякий кат не платитиме»), недостатнє знання мови («не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може»), а також всесилля цензури («однак цензура заборонить, так нащо ж і писати!»)⁶. Наполегливе самонавчання, студіювання художніх та фольклорних текстів, досвід живомовного спілкування як підґрунтя для вироблення і вдосконалення своєї української – такі мовні «рецепти» Грінченка. Його велика впертість, винахідливість у подоланні цензурних заборон і, як наслідок, здобуття дозволів – приклад продуктивної діяльності у складних для українського книговидавництва умовах.

© Єсипенко Дмитро Олександрович – аспірант відділу видань літературно-наукової спадщини Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України.

Щодо питання літературних заробітків, то певні сподівання Борис Дмитрович покладав на журнал «Киевская старина». Клопотаннями головного редактора видання Володимира Науменка і за підтримки київського генерал-губернатора Михайла Драгомирова було здобуто дозвіл на друк україномовних матеріалів у цьому виданні (з дозволу місцевої – київської – цензури)⁷. З ініціативи Євгена Чикаленка (і його коштом) було визначено плату за художні твори українською (у розмірі 30-50 рублів за друкований аркуш). 1900 р. він виплатив майже 300, 1901 – майже 850, а 1902 – майже 1000 рублів⁸. Як свідчить листування Євгена Харлампійовича, він добре знав про непросте становище Грінченка і зважав на нього, призначаючи гонорари⁹. Така допомога дійсно була важливою для сім'ї письменника за відсутності регулярних фінансових надходжень (до початку роботи над «Словником української мови»)¹⁰.

У творчій діяльності Грінченко визначив своїм принципом писати українською, а російською лише «про українські справи» (він відгукнувся на отримане влітку 1901 р. запрошення Сергія Южакова стати автором статей про українську літературу, фольклор та історію до 20-томної «Большой Энциклопедии»¹¹). Восени-взимку 1900 р. він написав повість «Серед темної ночі». У 1901 р. її було опубліковано в «Киевской старине» і того ж року видано окремою відбиткою. Авторський гонорар становив майже 400 рублів (40 рублів за друкований аркуш)¹².

Твір отримав схвальні відгуки сучасників автора. Зокрема, Чикаленко засвідчив високу оцінку твору Науменком: «Чув я від Науменка, що Ви прислали до «К[иевской] старини» таку гарну повість, якої ще ся редакція не мала; се слова Науменка, а він не дуже охочий до похвалби і часто гудить і такі речі, які другі хвалять»¹³. Кримський віддав новій повісті Грінченка перевагу перед його попередньою прозою та творами інших письменників, привітав автора з творчим зростанням: «В Вашім «Серед т.[емної] ночі», знов, я добачаю вже *дуже* міцну руку і, щиро Вам кажу, бачу в нім більше талану, ніж у нашім звіснім, на всі боки розхваленим «Хіба ревуть воли». А це мене радує, бо показує, що ті Ваші повісті і повістки, «які здавна заслугоують на узнання», то ще не є найкраща річ, якої ми можемо од Вас сподіватися, бо що найкраще – то Ви ще напишете... Повість – то і єсть Ваш властивий «фах», в повісті Ви робите *суцільне* вражіння...»¹⁴.

Не лише схвальні відгуки, але й матеріальна винагорода додавала певності письменникові, у листі до Гнатюка від 24 жовтня 1901 р. він відзначив непогані гонорарні умови своєї літературної роботи: «А літературні заробітки для українського письменника в Росії – ну, се юмористика та й годі, хоч *особисто я* через деякі причини стою в значно ліпшому становищу...»¹⁵. Заохочений досвідом колеги, Павло Грабовський також мав намір написати «широке» оповідання для «Киевской старини»¹⁶.

У травні 1901 р. Грінченко почав працювати над своєрідним «продовженням» повісті «Серед темної ночі», новим твором «з народного, сільського життя» (авторське визначення). Цікаво на прикладі повісті «Під тихими вербами» розглянути особливості творчого процесу Грінченка.

За спогадами сучасника, це була невпинна праця, формо-змістова обробка, ретельне обміркування та ремісницьке відточування тексту: «...коли писав своє перше оповідання, то разів з десять переробляв його, поки надав ту форму, в якій воно пішло до друку.

Взагалі це була людина, котра знала, чого вона хоче, й добивалась того, чого бажає, упертою й невідступною працею. Коли цю працю осіяло натхнення, вона робилась любою й бажаною. Душа горіла над нею живим огнем і вона втілювалась в художній твір»¹⁷. «Упертість, стойкість» Грінченка у письменницькій праці відзначав Чикаленко¹⁸. При цьому написання художніх творів майже завжди поєднувалось із науковою та публіцистичною творчістю: «Його кабінет – се була справжня робоча лабораторія, з якої виходили продукти літературної творчості найрізномірнішого характеру – художні твори, прозою й віршем, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові розвідки. Розповідав він мені про свої літературні плани, показував готові матеріали...», – так пригадував свої відвідини Грінченка у Чернігові Олександр Лотоцький¹⁹.

За свідченням письменника, літературна праця задля заробітку (здебільшого російською мовою) займала практично весь час. Однак щоденно дві години він присвячував написанню «Під тихими вербами»²⁰. З іншого твору (оповідання «Пан Коцький», 1904 р.) дізнаємося, що робота над повістю відбувалося у ранковий час. «Спільником» і першим «критиком» при цьому був його кіт, «прихильний до повістярства»: «Я тоді писав «Під тихими вербами». Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл... Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало моє перо. Мабуть, часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спиняв перо своєю лапкою.

– Котусю, не перешкоджай! – казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його...

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за столу, він прокидався... Тоді йшов зо мною на прохідку в сад...»²¹.

Як бачимо, авторські вказівки на час конкретні. Складається враження про-думаності і точності у дотриманні розпорядку дня: робота над повістю з десятої до дванадцятої – прогулянка – нова запланована робота.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігся автограф повісті «Під тихими вербами»²². У тексті зафіксовано численні зміни, зроблені у перебігу написання твору. Йдеться як про невеликі за обсягом і суто стилістичні правки, так і про заміну цілих текстових масивів, відмову від значних фрагментів (у автографі перекреслені). Характер змін різноманітний: у репліках персонажів (арк. 45–46 автографа), епіграфі до розділу (арк. 81), авторській характеристиці персонажа (арк. 120–121), пейзажному описі (арк. 231) та інших частинах тексту.

Максим Рильський відзначив як художній здобуток автора сцену братовбивства у повісті: «...читача... не можуть не вразити сторінки повісті «Під тихими вербами», де змальовано вбивство Панасом Момотом його брата – Грицька. Тут Грінченко досягає виняткової сили художнього зображення»²³. Цікаво, що цей фрагмент твору зазнав значного авторського редагування. Виразно натуралістично виглядав попередній варіант. Відповідно до нього, Панас вимагає у Грицька відмовитись від землі, з допомогою молодшого брата Івана катує його, поки той не гине:

«Панас припинився.

– Ну?

– Змилосярдься!..

– Заприсягнешся?

– У мене діти малі...

– Заприсягнешся?

Він не міг одмовити, бо на губах у його зачорніла кров.

– Заприсягнеш?

– Ні.

– Іване! А піди в сіни та закинь віжки за трямок²⁴. Бо йому цього ще мало, він ще не розкуштував як треба.

Іван стояв, дивлячись на Грицька переляканими очима, і не ворухився, мов не чув того, що велів Панас.

– Ну, чого ж стоїш? Позакладало тобі, чи що? Мерщій!..

– Панасе, покинь його!..

– Що? Ти знову! Іди поки цілий, а то я так зроблю, що й тобі те буде, що йому! – скрикнув Панас люто.

Іван похнюпившись вийшов у сіни і чуть було, як він підставляв драбину, як ліз по їй...

А Грицько лежав серед хати боком, і темна течійка крові стікала з кутика уст додолу.

– Готове?

– Уже.

Панас підійшов до Грицька.

– Ну, може надумався?

– Брате! єсть же Бог на світі! Він же все бачить... Він покарає... Брате, змило-сердья!..

– А заприсягнешся?

– Ні...

– Дак на ж тобі! – і він заткнув йому хусткою рота, щоб не кричав, а тоді вхопив за вірвовку і поволік по хаті в сіни. – Іване! Лямпу сюди!

Панас виволік Грицька в сіни, а Йван виніс туди лямпу і поставив на водянку. Серед сіней висіли перекинуті через трямок віжки. Панас підтяг туди Грицька, прив'язав один кінець вірвовки йому до рук. Тоді звів його на ноги:

– Стій! А ти, Йване, тягни той кінець!

Вірвовка напружилася і потягла за собою Грицькове тіло. Йому вивертало назад із плечей руки, але він силкувався спершу держати їх униз. Але важке тіло тягло вниз, а руки помалу виверталися вгору. Та Йван не міг удержати і зараз же пустив його назад униз.

– Погано тягнеш, – промовив Панас та, взявшись сам за вірвовку, поміг Іванові. Тіло піднеслось на аршин над землею.

– Як схочеш заприсягтись, то киннеш головою, – я тоді тебе спустю.

І він смикнув вірвовку ще раз. Руки виверталися дужче, тіло звисало нижче. Приглушений стогін почувся з Грицькових уст.

– Панасе! пусти його! Пусти, – казав, покинувши вірвовку, блідий, увесь трусячись, Іван.

– Геть, паршивий! – скрикнув Панас. Підтяг Грицька ще нижче, тоді враз пустив униз. Але здержав саме над землею відразу, з розгону. Тіло рвнулося вниз, руки цілком вивернулися вгору. Почувся тільки один згук, короткий, але страшний.

– Панасе! пусти! А то він умре!.. – скрикнув Іван, хапаючись за вірвовку.

– Геть к чортам! – кажу тобі. Не встрявай!

Панас одштовхнув його, але випустив вірвовку. Грицько торкнувся ногами до землі, але не встояв, а якось зіхнувся і впав як мішок додолу ниць. Вивернуті руки тихо опали вниз.

Панас підійшов до його.

– Ну ти, повертайсь!..

Він копірснув його ногою і перекинув на спину. Тіло простяглося без життя, голова закинулася назад. Панас висмикнув хустку з рота.

– Ну, вдовольнився? Кажі тепер – що надумав!

Грицько не озивався. Тіло не ворухилось.

– Він мертвий... – промовив тремтячим голосом Іван»²⁵.

Цей варіант сцени Грінченко викреслив, замінивши значно коротшим. Фактично, було збережено лише початок. Згідно з останнім зафіксованим автографом тексту, Панас вбиває Грицька випадково, при цьому Іван йому майже не допомагає:

«Панас припинився.

– Ну?

– Змилосердья!..

– Заприсягнешся?

– У мене діти малі...

– Заприсягнешся?

– Брате! єсть же Бог на світі! Він же все бачить... Він покарає... Брате, змилосердья!.. – на губах у його зачорніла кров.

– Заприсягнеш?

– Ні.

– Дак на ж тобі!

Панас ізнову вхопив його за налігач²⁶ і з усеї сили штовхнув ще раз. Грицько впав головою просто на ріжок столу, вдарився об його і тоді зсунувся вниз, додолу, лігши ниць²⁷.

– Ну, ти, повертайсь!..

Панас копірснув його ногою і перекинув на спину. Тіло простяглося без життя, голова закинулася назад.

– Ну, вдовольнився? Кажі тепер – що надумав!

Грицько не озивався. Тіло не ворушилось.

Іван увесь час стояв, немов скаменілий. Не міг ворухнутися, ступнути, озватися. Мов хтось його скував, пригнітив. Тепер, ледве вимовляючи слова, озвався:

– Він мертвий...»²⁸.

За допомогою значного скорочення оповіді, акцентуванні на раптовості та незапланованості смерті досягається художній ефект виразного контрасту: неспіввіднесення причини (бажання Панаса володіти клаптиком землі) та наслідку (тривала ворожнеча, примус Грицька відмовитися від законної власності і, нарешті, його вбивство). Окрім того, письменник уникнув надміру натуралістичних деталей у зображенні екзекуції (таких, як «вивернуті руки тихо опадали вниз»), що могли би вразити читача²⁹. Варто зауважити, що попередній варіант розгортання подій, а саме винахідливе знуцання Панаса над братом, вмотивовується ширшим тлом попередньої передісторії. Так, аркуші 96–97 автографа зафіксували нереалізований у публікації намір Грінченка попередити читача про трагічний епізод. Йдеться про погрози Панаса Грицькові підпалом або вбивством³⁰. Так само викреслено фрагмент, що безпосередньо передував описові роздумів Панаса Момота про необхідність силою здобути землю. У цій частині, за попереднім задумом Грінченка, йшлося про садистські нахили братовбивці ще у дитинстві, епізод з його побиттям Грицьком та про приховане відтоді бажання помститися³¹.

Слід додати, що публікований у журналі «Киевская старина» текст повісті «Під тихими вербами» містить – порівняно з автографом – незначні розбіжності в описі Грицькової смерті. Це стилістичного характеру заміна розділових знаків у двох місцях, лексеми «озвався» – на «сказав». У друкованому варіанті повісті смерть Грицька спричинена ударом після падіння головою на ріжок скрині³² (а не на ріжок столу, як у автографі). Принаймні деякі з перелічених змін є підстави вважати авторськими³³.

Порівняння варіантів тексту автографа повісті, а також зіставлення з текстом, опублікованим у журналі «Киевская старина», свідчить про необхідність докладнішого вивчення авторського опрацювання твору шляхом паралельного аналізу рукописних та друкованих варіантів. Особливості творчої манери Грінченка відкриваються у різноманітних деталях, зафіксованих у автографі твору³⁴.

Попри варіативність тексту, слід констатувати досить швидкий темп написання повісті (первісну її версію було завершено менше ніж за два місяці після початку роботи). Письменник довго був змушений відмовлятися від художнього втілення своїх задумів через елементарний брак часу. Тож звільнення зі служби дало можливість відпочити від канцелярської рутини та звернутись до літературної творчості: «...затягають мене всякі інші роботи, переважно повістярські... опанувало мене лише бажання багато всячини висловити в повісті чи в драмі»³⁵.

Динамічність постання твору можна пояснити усталеністю світоглядних уявлень автора, попередньо обміркованими психологічними характерами та типами персонажів. Очевидними є перегуки соціальних та національних переконань Грінченка із сюжетами та образами твору. Так, приміром, у «Листах з України Наддніпрянської» (час написання – 1892–1893 рр.) висловлено роздуми про причини змоскалення українського селянина, «мужика»: «Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і задрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить... І мужик думає собі, що задля того, щоб такого життя зазнати, треба так робити, як пани. Ось він скидає одягу і бере начебто панську; кидає свою мову і балакає начебто по-панському...

Що з цього виходить? Те, що мужик переймає у пана (звісно, скільки може й розуміє) позаверховність і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. ін. А проте, власне, і не в панів він се переймає: до пана все ж через лад високо задля нього. Тим переймання йде від лакеїв та від куховарок.

З'являється цілий шар суспільний: перевертні»³⁶.

Очевидним представником цієї суспільної верстви у повісті «Під тихими вербами» є Микита Тонконоженко (а його ідейним «побратимом» у «Серед темної ночі»

можна вважати Романа Сивашенка). Повернувшись «з города», цей «образований» парубок дивує всіх своїм чудернацьким (бо «панським») вбранням: «чоботи «бутілками», штанці-галанці вузенькі, сорочка ситцева червона на випуск, ще й поясом синім з китицями підперезана, а зверху ще й «паджак з іскрою», – так він сам його звав». А так герой, вживаючи мовних покручів, оповідає про порядки міського життя: «...пустяк унимання, нуль ображення!... Це по вашому, сільському, дак нікак нільзя, ще й нівозможно, а в городі – го-го! Там, брат, кажна бариня свого любовника йміть і даже не то што барині, а й горнишні й кухарки. Мені один лакей знакомий розказувал. Діла – перший сорт!»³⁷. «Начебто пана» Микиту викривають як перевертня, «шарлатана». Як бачимо, подібність поведінкових моделей у публіцистичному та художньому текстах є дуже виразною.

Опозиційний образіві Тонконоженка – Зінько Сивашенко – також добре продуманий автором персонаж. Розвиток особистості насамперед через самоосвіту і читання, осмислення ідеалів громадського життя вповні представлені у образі головного героя повісті. Під цим оглядом варто зіставити деякі характеристики Зінька з Грінченковими тезами, висловленими в «Листах з України Наддніпрянської». Зокрема, показовими в обох випадках є наголошення значення художньої літератури (особливо Шевченкових творів) для естетичного та національного розвитку особистості, а також формулювання прагнень українських «націонал-народолюбців» (вислів Грінченка)³⁸.

«Листи з України Наддніпрянської»	«Під тихими вербами»
<p>«Історичних українських традицій ніяких... Відкіля ж тут візьметься національне самопізнання? Як дійде до нього людина? Звичайно робить се Шевченко або яка інша українська книжка. Прочитає людина, і як ще не зіпсована, світла, щира, то спиниться. Вразить її краса, правда. Почне думати...</p> <p>Вчиться людина сама з книжок. Які перші книжки потрапляють їй до рук, ті зроблять, запевне, і найбільше враження, бо вони ляжуть підвалиною в тих студіях. Добре, як книжки писані мовою гарною, а якщо ні?»³⁹.</p> <p>«Тим можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадянського ладу – того, що колись має бути...»⁴⁰.</p>	<p>«Зріс трохи Зінько, парубком уже був, заманулося йому вивчитися читати...</p> <p>...книга була Зінькові така зрозуміла, така зрозуміла, як ще ні одна в світі: кожне тобі словечко в її Зінько тямив, розумів і почував, бо воно йому якось до душі, до серця промовляло. Звалася та книга «Кобзарь Тараса Шевченка», і як Зінько читав її, то так, мов батька рідного чув, або до пісні, що кохана дівчина співає, прислухався»⁴¹.</p> <p>«Купував і читав багато і врешті покинув. Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки»⁴².</p> <p>«...все дужче опановувала Зінька одна думка і не давала йому спокою: думка завести в громаді такий лад, щоб по правді все робилось, хотілось бачити свою громаду в усіх справах розумною, правдивою та дружною. Тоді б усім було добре, всі щасливо та гарно жили б»⁴³.</p>

Образ Зінька не позбавлений національних устремлінь, хоча головними питаннями для нього є радше соціальні («правильний» суспільний лад, рівноправність людей у громаді, справедливість) та загальнолюдські (таємниці світобудови, метафізичні поняття).

Несправедливо було б стверджувати, що автор витворює у повісті уявні та утопічні характери, спрощені поведінкові схеми та ідилічні сільські замальовки. Подібні дорікання чи не найгостріше висловив Грабовський, різко не погоджуючись із можливістю виникнення на селі позитивних типів, подібних до Зінька, і вважаючи образ

останнього художньо непереконливим: «...се не жива людина з тіла та кісток, а якась абстракція без типових виразних рисів»⁴⁴. Відсутність показу соціальної боротьби, а також брак оптимізму і надмір «мелодрами та сентименталізму» назвав недоліками твору Коваленко-Коломацький. Рецензент не передбачав успіху повісті у читацької аудиторії: «Г. Грінченко... дал мелодраму, не могущую удовлетворить своим содержанием ни народ, который к тому же может понять идею сочинения превратно, ни, тем более, интеллигенцию, которая ищет и в художественных произведениях разрешения более современных, более животрепещущих вопросов»⁴⁵.

Такі закиди суперечать уявленням автора «Під тихими вербами» про літературний твір та його призначення. Реалістичність, переконливість, корисність, повчальність – такі орієнтири обрав для своєї творчості письменник⁴⁶. Можна погодитися з думкою Миколи Чернявського з цього приводу: «Грінченкові більше подобались твори вільні від штучності, він любив писання реальне, правдиве й доступне широким масам»⁴⁷. Письменник бачив призначення літератури у досягненні суспільних цілей, на службі громаді, а не у втіленні ідеї чистого мистецтва, «штуки для штуки»: «Не люде для літератури, а література для людей...»⁴⁸. Для Грінченка було важливим відчувати резонанс думок та ідей свого твору у свідомості читача: «Дуже і щиро дякую Вам за Ваші прихильні слова про мою повість. Авторіві завсігди дуже дорога така прихильність од читачів: се найбільша йому надгорода за його працю. Бо чуючи такі слова, як Ваші, автор бачить, що він не дурно працював, що його думки озиваються в чесних душах, а задля сього ж кожен автор і пише...»⁴⁹.

Історія читацької рецепції твору довела правдивість художньо відображених у повісті реалій, зокрема й образу головного героя. Чикаленко в листі до Грінченка від 6 червня 1902 р. повідомив про свій намір познайомити селян своєї рідної Кононівки з повістю, пояснивши це так: «Серед темної ночі» і інчі Ваші повісті вони читали, але мене особливо цікавить, яке вражіння на їх зробить «Під тихими вербами». Я Вам, здається, казав, що в Кононівці є у мене приятель, дуже схожий на Вашого Зінька, навіть і зветься так само. Він і касу заснував, і читальню гуртом, гуртом і боряться з «людододами», але він ще не дожив до сього кінця, а до такого, як дожив Ваш Зінько напевне не доживе»⁵⁰. Якщо звернутися до іншого образу повісті – Дороша Колодія (Гаїнчиного діда), то Марія Грінченко відзначила його подібність до реальної особи – такого собі діда Терешка, сусіда подружжя та добровільного шкільного сторожа у с. Олексіївці на Катеринославщині, де Борис Дмитрович учителював у 1887–1893 рр.⁵¹.

На думку Тамари Гундорової, історичне значення творчості письменників народничко-просвітянського напрямку – зокрема і Грінченка – полягало в:

– охопленні найширших верств населення за допомогою доступної художньої інтерпретації ідей;

– прагненні підвищити загальнокультурний рівень, не вивищуючи, але й не відкидаючи естетичний елемент;

– опікуванні моральним вдосконаленням людини-особистості як необхідної передумови загальнолюдського прогресу.

«Тематика та проблематика в цій програмі відігравали основну роль»⁵².

Слушність зауваг літературознавця засвідчує вплив повісті «Під тихими вербами» на читацьку аудиторію. У своїх спогадах Дмитро Дорошенко переказує історію, що відбулася у с. Діївці на Катеринославщині. Прочитана молодими українцями-«москалями» (солдатами) повість пробудила їхню національну свідомість на далекому Забайкаллі: «У нас тепер тільки... розкрилися очі, хто ми такі, чий сини; тепер тільки зрозуміли ми, що рідну мову треба любити й шанувати, бо веде вона до світла, до науки, навчає любити рідний край і братів своїх». Повернувшись зі служби, у 1913 році четверо свідомих уже українців зиніціювали відкриття у селі філії «Просвіти»⁵³.

Загальний час створення повісті «Під тихими вербами» (від початку написання до остаточної версії) – майже 8 місяців. Наприкінці автографа твору – вказівка Грінченка: «Написано в Чернігові. Почато 1901, V, 9, але писано тільки два дні (перший розділ написано), а тоді знову почато 1901, V, 28. Вперше дописано: 1901, VII, 30. Вдруге дописано: 1901, X, 6. Третю частину перероблено й переписано знову: 1902, I, 4»⁵⁴.

Дня, коли було вперше дописано текст, у листі до Кримського письменник окреслив повість як «мабуть, трохи більшу за «Серед т.[емної] ночі» і... цікавішу». Обробку «Під тихими вербами» він планував закінчити у 1901 р. та наступного року надіслати до «Киевской старины»⁵⁵. Пізніше уточнив самопоставлене завдання (завершити до Різдва 1902 р.)⁵⁶ і впорався з ним: «Перші дві частини відіслано до «Кієвс.[кої] старины» ще р. 1901, останню – в січні 1902» (першу частину було надіслано восени, а другу взимку)⁵⁷.

«Під тихими вербами» було опубліковано у журналі у 1902 році: першу та другу частину – відповідно, у лютневій та березневій книгах, третю частину – у квітневій книзі. Збережене листування дозволяє відтворити деякі подробиці підготовки тексту до публікації.

У листі від 28 вересня 1901 р. редактор журналу Науменко заохочував письменника надсилати «нове оповідання» (так визначено жанр твору), яке той саме «готував» (і, вочевидь, повідомив про це листовно)⁵⁸. Грінченко і не збирався шукати інше місце для вміщення своєї повісті: «...бо раз, що там найлегше цензура пускає, а друге, що то мій заробіток, бо «Киевская старина» дає нині невелику плату»⁵⁹. До 5 грудня він надіслав до журналу першу частину твору, і незабаром планував вислати другу⁶⁰. Безумовне схвалення твору редактором⁶¹ промовисто засвідчує та обставина, що вже 14 січня нового року автор отримав коректуру першої частини свого твору – для лютневого випуску журналу⁶². Науменко дозволив собі вилучити з тексту другого розділу одне речення, мотивувавши таке рішення недоречністю персональних закидів у художньому творі: «*Викидаю я дві стрічки на стор. 44-й Вашого рукопису: «здебільшого ему траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки» (з написами «издание Губанова», «издание Шарапова» чи ще когось такого). Оці слова, що «в скобках», я пропустив, бо мені здається, що в белетристиці це не годиться: якесь вражіння робиться таке, ніби тут рахунки зводимо. Все останнє в 1-ій главі дрюкується по Вашому рукопису»*⁶³.

На сторінці 44 тексту (за авторською нумерацією) дійсно наявний фрагмент, відсутній у журнальній публікації: «Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки з написами «Изданіє Губанова», «Изданіє Шарапова», чи ще когось такого»⁶⁴. Ймовірно причиною появи прізвища Губанова у такому контексті був Грінченків досвід стосунків із ним. Варто зазначити, що письменник мав справу відразу з двома Губановими: Є.О. Губановим та Т.О. Губановим – відповідно московським та київським видавцями-підприємцями⁶⁵.

Ще 1892 р. у Москві за посередництва Кримського було укладено угоду про видання упорядкованої Борисом Дмитровичом збірки у Єгора Губанова⁶⁶. А за десять років письменник порушив питання про недотримання його авторських прав при виданні відразу декількох книжок («Веселий оповідач», «Казки та оповідання», «Серед крижаного моря»): «Сі Губанови (сей та його брат) давно вже мені дошкуляють: видають мої книжки так, що я й не знаю»⁶⁷. У відкритому листі, вміщеному в «Киевской газете» від 19 січня 1902 р., письменник висунув Тимофіїві Губанову обвинувачення: «Недавно мне случайно попалась в руки книжка «Веселый оповідач», на которой значится, что она издана в Киеве, книгопродавцем Т.А. Губановым, в 1901 г. Сборник народных анекдотов под заглавием «Веселый оповідач» принадлежит мне, равно и другой – «Казки и оповідання», который в издании г. Губанова зачем-то присоединен к первому (раньше оба издавались каждый отдельно).

Ни за соединение двух совершенно разных вещей, ни за грубейшие корректурные ошибки и нелепый рисунок на обертке помянутой книжки я не принимаю на себя ответственности, так как перепечатка эта сделана г. Губановым без моего ведома, самовольно, за что издатель привлекается мною к ответственности»⁶⁸.

На прохання Грінченка Кримський письмово засвідчив авторство упорядника та факт одноразового права на видання⁶⁹. Зрештою, конфлікт було урегульовано: Губанов сплатив компенсацію⁷⁰. Резонанс від діяльності плагіатора був значним у творчій долі письменника. Навіть через роки це відобразили відгуки близьких до нього осіб⁷¹.

У цитованому вище листі Науменко, повідомляючи Грінченка про правки у тексті повісті, згадав про своє погане самопочуття⁷². Невдовзі він виїхав на лікування до

Криму, і його обов'язки частково перебрав на себе С. Єфремов⁷³. Листування останнього з Грінченком дає підстави вважати, що Єфремов опікувався публікацією творів письменника в антології «Вік», ймовірна його участь і у підготовці до друку повісті «Під тихими вербами». Згадки про «коректу» зустрічаються у листах Єфремова наприкінці січня – на початку лютого 1902 р.⁷⁴ За його свідченням, завантаженість редакційними справами, зокрема коректорською роботою, часом спричиняла затримки відповідей на листи Грінченка. З цього приводу він навіть склав жартівливого вибачального вірша:

«Господине мій ласкавий!
Вже давненько лист цікавий
Принесли до житла мого
Із Чернігова старого.
Одписать була не сила,
Бо ворожа рать обсіла:
Воювать приходесь пильно
Із коректов божевільнов.
Вибачайте ж за провину –
За невідпис господину
У саміську тоту днину:
Розломила руки й спину
Та коректа без упину...
Ой, рятуї ми, бо вже гину,
Преласкавий господине!..»⁷⁵

Публікований твір сподобався вже першим читачам – співробітникам «Киевской старины». «Спасибі, дуже велике спасибі од всіх Вам шлю за чудесну повість, що друкується зараз у «Старині», – писав авторові «Під тихими вербами» Федір Матушевський у листі від 1 березня 1902 р.⁷⁶

У березні–квітні 1902 р. повість готувалася до друку окремою відбиткою. До цього видання також безпосередньо причетний Єфремов. Саме у нього Грінченко цікавився перебігом процесу підготовки книги, йому адресував свої побажання щодо її оформлення: «Як стоїть справа з одбитками моєї повісті?», «чи не можна фірму друкарні поставити на той бік, де цензурний дозвіл, а на першому боці лишити тільки «У Києві, 1902»? Коли можна, дуже прошу се зробити... Та ще треба допильнувати, щоб не дуже високо поставили заголовок, – у друкарів К.[иевской] ст.[арини] се хвороба»⁷⁷. Єфремов допильнував виконання Грінченкових прохань, передаючи їх до друкарні журналу. А наприкінці квітня він повідомив про готовність відбиток, поцікавившись, як розпорядитися примірниками⁷⁸. Грінченко виявив бажання отримати лише незначну частину тиража, який становив 700 відбиток⁷⁹: 75 надіслати залізницею до Чернігова, 15 залишити до його приїзду у Києві, а решту передати до книгарні «Киевской старины»⁸⁰. Друк окремого видання повісті було здійснено коштом частини авторського гонорару Грінченка⁸¹.

Слід відзначити гандж відбитки: у ній відсутня одна сторінка, наявна в журнальній публікації. В результаті пропущено фрагмент тексту у шостому розділі першої частини повісті: від слів « – А ми ще клопочемось за їх, за громаду! – казав Карпо...» до «Додумався тільки до того, що йому самому треба завсігди робити так, як він...»⁸². У наступному – другому – виданні повісті (Київ, 1910 р.), цей фрагмент поновлено⁸³. Щодо другого видання, то, окрім іншої графічної системи, правописних та незначних пунктуаційних і смислових відмінностей, воно не відзначається присутніми втручаннями в авторський текст. Чого не можна сказати про значну кількість наступних републікацій тексту «Під тихими вербами». Враховуючи тяглість традиції неадекватного відтворення авторського тексту (з правками, вилученнями значних фрагментів), проблема вивчення історії републікацій повісті, обставин та причин редакторських втручань набуває особливої актуальності. Дослідницька робота відповідного характеру вкрай необхідна для якісної текстологічної підготовки нових видань повісті «Під тихими вербами», які удоступнять сучасному читачеві справжнього Грінченка.

1. Про причини та обставини звільнення див.: Верзилів А., Грінченкова М. З життя чернігівської Громади 1880–90 рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 472–473, Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. – К., 1988. – С. 71–72; Чернявський М. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. – Херсон, 1920. – С. 4; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 31748; 31752, 31827, 32303, 32449, 32460–32461.

2. Тут і далі курсивом передано авторські підкреслення в неопублікованих листах і курсиви в публікаціях.

3. Див. лист від 26 грудня 1899 р. (тут і далі дати подаються за старим стилем): ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40715. – Арк. 1–2). Частково цитату наведено у коментарі В. Яременка у вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 586. Ще до переїзду в Чернігів письменник цікавився в Агатангела Кримського можливістю заробляти дописами до якоїсь із московських газет (лист від 13 лютого 1893 р. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – К., 2005. – Т. 1 (1890–1917). – С. 146).

4. З листа Б. Грінченка до М. Комарова від 1 листопада 1900 р.: ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40910. – Арк. 1.

5. Там само. – Арк. 2.

6. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 42.

7. Докладніше про це див.: Данилів В. «Киевская Старина» по цензурним документам // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2 (8/9). – С. 63–65; Замлинський В., Палієнко М. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою. // Український історичний журнал. – 1993. – № 10 (391). – С. 64–66; Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998. – С. 14; Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Ужгород, 2008. – С. 67; ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 4236, 4241.

8. «Основной счет «Киевской старины» (ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 4151).

9. З його листа до І. Липи від 12 січня 1900 р.: «...конкретно і зараз сей гонорар, може підтримає Грінченка, котрого скинуть з секретарства і він зостанеться без шматка хліба» (цит. за вид.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 324). Зміну характеру наповнення та гонорарної політики «Киевской старины» на початку ХХ ст. відзначав Сергій Єфремов: «Белетристика та статті з сфери життя і письменства все більш починають займати місця в журналі. Особливо це починається з 900-х років, коли коштом знов же таки Є.Х. Чикаленка ці праці стали оплачуватися хоч невеликим гонораром – 25 карб. за аркуш. Це були перші заробітки українських письменників... Тепер український літератор міг – не скажу жити з літератури... але таки дещо підробляти і таким чином менш оддавати часу на сторонню роботу десь у канцелярії тощо...» (Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. – 2004. – № 1 (30). – С. 191–192). Також про це див.: Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – С. 75. Художні тексти українських авторів почали займати близько половини обсягу видання (Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. – С. 76).

10. Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 6.

11. Див. про це докладніше: Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 19; Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. – С. 240; Його ж. Поет з суцвіття основ'ян: [Микола Вербицький]. // Його ж. Поклик дужого чину. – К., 2009. – С. 516; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1 – С. 318 (лист Б. Грінченка до А. Кримського від 30 липня 1901 р.); відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України (далі ВР ІЛ). – Ф. 120. – Спр. 24. – Арк. 1 (лист Б. Грінченка до С. Єфремова від 29 січня 1901 р.). Письменника згадано серед співробітників «Большой энциклопедии» (див.: Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. // Под ред. С.Н. Южакова. – СПб., 1903. – Т. 12. – С. IV).

12. Див. лист Б. Грінченка до А. Кримського від 23 червня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 313); листи В. Науменка до Б. Грінченка від 11 квітня 1901 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38823. – Арк. 1); та від 6 жовтня 1901 р. (Там само. – Спр. 38821. – Арк. 1).

13. З листа Є. Чикаленка до Б. Грінченка від 20 лютого 1901 р. (цит. за вид.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 267. Слова про особливу прискіпливість редактора «Киевской старины» підтверджуються його критичним ставленням до творів Володимира Винниченка та Архипа Тесленка (останній так і не публікувався у журналі), які викликали захоплення інших співробітників (Єфремов С. Про дні минулі. – С. 214–217).

14. З листа А. Кримського до Б. Грінченка від 24 липня 1901 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37806. – Арк. 2; з неточностями лист подано у вид.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 315–316.

15. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40697. – Арк. 2.

16. Див. лист П. Грабовського до Б. Грінченка від 16 березня 1902 р. (Грабовський П. Твори: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 312).

17. Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 33.

18. Див. його лист до І. Липи від 12 січня 1900 р. (цит. за вид.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 325).

19. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1 – С. 142.

20. Див. лист Б. Грінченка до В. Гнатюка від 19 вересня 1901 р. (Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 587; ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 40701. – Арк. 2).

21. Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 318.

22. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389.

23. Рильський М. Дві повісті Бориса Грінченка. // Рильський М.Т. Статті про літературу. – К., 1980. – С. 285.

24. Трям (трямок) – «в жилой комнате: перекладыны под потолком...» (Словарь української мови. // Упор. Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – С. 2631. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/2631>).

25. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 126–128.

26. Налигач – «веревка, которою привязывают за рога рогатый скот» (Словарь української мови. // Упор. Б. Грінченко. – С. 1415. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/1415>). Налигачем брати зв'язали Грицькові руки.

27. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 126.

28. Там само. – Арк. 128.

29. На думку Григорія Коваленка-Коломацького, Грінченко зобразив сцену все ж надто натуралістично і важко для емоційного сприйняття: «...сцена эта производит на читателя невозможное тяжелое впечатление и приходится удивляться, что за потребность была у автора повести бить так сильно по нервам читателя?» (Ков[аленко]-Кол[омацький] Г. Из литературных обозрений. // Юг. – 1902. – № 1199.

30. Прихований натяк на братовбивчу розв'язку конфлікту у журнальному тексті повісті все ж наявний – у Гаїнчиному запитанні в тексті розділу III першої частини: «– Зіньку, чи правда що на місяці брат брата на вилах держить?» (Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – Февр. – С. 272).

31. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 120–121.

32. Киевская старина. – 1902. – Т.76. – Март. – С. 469–470.

33. На арк. 75 автографа твору міститься важлива дописка Б. Грінченка, що свідчить про існування ще одного варіанту тексту, який надсилався до редакції журналу «Киевская старина» і містив певні зміни: «НВ. Як посилалося до редакції, то в тому рукописові зроблено чимало виправок лексичних, а тут їх нема» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389).

34. Наприклад, супровідний ілюстративний матеріал поруч із текстом повісті: два малюнки-схеми. Вочевидь, вони були потрібні авторові для точнішого просторового уявлення описуваного. В одному випадку замальовано розташування земельних ділянок з прізвищами їхніх власників (коли йдеться про прагнення сільських багатіїв

замкнути громадську землю у кільці; див. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 12). В іншому місці Грінченко унаочнює для себе місцевість та розміщує персонажів (поле і між деревами стежка, якою Зінько виходить на галявину, де біля груші і катраги (давня назва хижки на пасіці) бачить Гаїнку та її діда (див.: Там само. – Арк. 26).

35. З листа Б. Грінченка до А. Кримського від 30 липня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 80. – Спр. 67. – Арк. 2; з неточностями лист подано у вид.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 318).

36. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – С. 38.

37. Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. – К., 1910. – С. 59–61.

38. Про визначальність ролі літератури та творчості українських письменників у справі народної просвіти див. також: Грінченко Б. Земские книжные склады. – Чернігов, 1895. – С. 71–72.

39. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – С. 48.

40. Там само. – С. 107.

41. Грінченко Б. Під тихими вербами. – С. 31–32.

42. Там само. – С. 35.

43. Грінченко Б. Під тихими вербами. – С. 102.

44. Грабовський П. Твори: У 3 т. – Т. 3. – С. 310. Необробленість позитивних типів на відміну від художньої переконливості негативних було наголошено у публ.: Дорошенко В. Борис Грінченко. // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 51. – Кн. 9. – С. 452. Альгрюїзм як єдину дійсну вартість життя Зінька, художнього типу «тихого героя», визначив Микола Євшан у нарисі з прихильною оцінкою повісті (Євшан М. Борис Грінченко і характер його творчості. // Діло. – 1910. – Ч. 99).

45. Натомість до здобутків автора Коваленко-Коломацький відніс досконале використання народної мови, переконливість образу Гаїнки та показу її взаємин із Зіньком, а також окремих інших сцен (див. Коваленко-Коломацький Г. Из литературных обозрений. – С. 215; ІР НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 200. – Арк. 1 (лист Г. Коваленка-Коломацького до Б. Грінченка від 10 травня 1902 р.).

46. Див. про це: Погрібний А. Борис Грінченко. // Історія української літературної критики. Дожовтневий період. – К., 1988. – С. 278.

47. Чернявський М. Кедр Ливана. – С. 23.

48. Нотатка Б. Грінченка від 22 червня 1902 р. із зошита під титулом «Думки» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31476. – Арк. 2). Також про це див.: Євшан М. Борис Грінченко і характер його творчості // Діло. – 1910. – Ч. 101).

49. З листа Б. Грінченка до Т. Романченка від 27 червня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 46. – Спр. 629. – Арк. 1).

50. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 39960. – Арк. 13–14.

51. Загірня М. Спогади. – Луганськ, 1999. – С. 53–54. У повісті з багатьма автобіографічними деталями «Брат на брата» (написана у Києві 1907 р.) також з'являється дід Терешко (Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 313).

52. Гундорова Т. Початок ХХ ст.: загальні тенденції художнього розвитку. // Історія української літератури ХХ століття. – К., 1993. – Кн. 1. – С. 22.

53. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. – К, 2007. – С. 173.

54. Цит. за вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 587.

55. Див. лист Б. Грінченка до А. Кримського від 30 липня 1901 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 317–318).

56. Див. лист Б. Грінченка до С. Єфремова від 5 грудня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 39. – Арк. 1).

57. Цит. за вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 586.

58. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38822. – Арк. 1.

59. З листа Б. Грінченка до В. Гнатюка від 8 жовтня 1901 р. (цит. за вид.: Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 587).

60. Див. лист Б. Грінченка до С. Єфремова від 5 грудня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 39. – Арк. 1).

61. Як і попередньої опублікованої в «Киевской старине» повісті, «Серед темної ночі», про що вже йшлося. При розгляді рукописів і визначенні їхньої долі В. Науменко відігравав вирішальну роль (хоч за встановленим у виданні порядком матеріали і переглядалися трьома особами. Про це див. листи В. Науменка до Є. Чикаленка від 9 квітня 1900 р. (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 35635. – Арк. 2) та до Б. Грінченка від 14 червня 1900 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38828. – Арк. 1), спогади С. Єфремова (Про дні минулі. – С. 193), статтю Є. Панкової «Володимир Науменко (1852–1919)» (Український історичний журнал. – 1998. – № 6 (423). – С. 90–102).

62. Розгляд надісланих до журналу рукописів іноді тривав досить довго, тож редакторські відповіді автори часом діставали і за місяць-два (див. лист В. Науменка до Є. Чикаленка від 9 квітня 1900 р.: ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 35635. – Арк. 2).

63. З листа В. Науменка до Б. Грінченка (Там само. – Ф. 3. – Спр. 39960. – Арк. 1). Подібна оцінка з'являлася на сторінках інших періодичних видань: пор. вислів Грінченка і фрагмент статті: «...якийсь Губанов чи Шарапов замовить малоросійському письменникові Грицькові Булаві «сочинить» малоросійську книжку, видрукує її безграмотно ярижає, намалює на обгортці «танцюючих хахлов» або «девчину з вьодрами», напхає в «короб» коробейникові цілі сотні цієї друкованої погані й посилає його «по весям» українським ширити цю «літературу»... хто купує тільки добрі книжки, той, глянувши на зверхній вигляд видання отих Шарапових, одразу впізнає, що то за «товар» (із відгуку на видання «Михайло Зіронець. Заблукавсь. – К., 1910» у газеті «Рада» (1911. – №107. – С. 4); підписано «Провінціал». Довідкове видання уточнює особу автора статті – це Спиридон Черкасенко (Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К., 1969. – С. 314).

64. Там само. – Ф. 1. – Спр. 31389. – Арк. 24. Шарапов Петро Миколайович – московський купець, власник книжкової та хутряної крамниці. Микола Телешов свідчить про нього як про «...известного в то время (йдеться про Москву середини 60-х рр. XIX ст. – Д.Є.) издателя лубочных картин, всяких сонников и песенников, «царей Соломонов» с их предсказаниями судьбы, «Битвы русских с кабардинцами», «Бовы-Королевича», «Солдата Яшки» и тому подобных листовок...» (Телешов Н.Д. Записки писателя: Воспоминания и рассказы о прошлом. – М., 1980. – С. 160; також див.: Коничев К.И. Русский самородок. Повесть о Сытине. – Л., 1966. – С. 14-51).

65. Розгорнуту характеристику їхньої діяльності подав дослідник історії книжкової справи Сергій Петров: «Значну роль у київському книговиданні того часу (йдеться про кінець XIX – початок XX ст. – Д.Є.) грав Т.О. Губанов, колишній селянин-коновал з Тульської губернії, типовий офеня свого часу, який під час мандрів брав на продаж лубочні книги та картини. За кілька років він переїжджає до Москви, де діяла відома фірма-виробник переважно лубочних видань його брата... і починає власну торгівлю й видавничу діяльність, причому його лавки влаштувалися не лише в Москві, але й у Києві, Казані, Воронежі й Саратові... Незважаючи на особисту неосвіченість (він ледве міг підписатися під кошторисами...), Т.О. Губанов стає найзначнішим видавцем у місті саме літератури лубочного характеру... Маючи певний досвід, Т.О. Губанов і в Києві наймає власних письменників, які «за копійки» поставляли тексти, що видавалися із збереженням всіх традицій лубочних видань – яскраво і недоладно оформлені, величезними тиражами, із значною кількістю друкарських помилок...» (Петров С. Книжкова справа у Києві. – К., 2002. – С. 135-136). У довідковому виданні «Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г.» (К., 1903) Губанова Тимофія Олександровича згадано серед купців другої гільдії, а також зафіксовано дві його адреси – фактично, у сусідніх будинках: вул. Костянтинівська, 1 (тут була книгарня, також продавалися картини) та Чорна грязь, 2 (інша назва – Флорівська) (С. 91, 201, 556, 636, 640).

66. Див. листи А. Кримського до Б. Грінченка від 20 березня 1892 р., 26 грудня 1892 р., 19 січня 1893 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 66, 133, 139). Упорядникові Є. Губанов виплатив 6 рублів (див. лист А. Кримського до Б. Грінченка від 19 вересня 1892 р.: Там само. – С. 119, 121). Результатом договору було видання: Веселий оповідач. / Упоряд. Б. Грінченко. – М., 1893. – 65 с.

67. Див. листи Б. Грінченка до С. Єфремова від 26 січня 1901 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 44) та 1 лютого 1902 р. (Там само. – Спр. 45). Адресат мав подібне ставлення до видавця: «З Губановим я пробував завести зносини, щоб через його ширити свої видання в народі, але він, собачий син, страшенно важкі умови пропонує, так що мусів порвати з ним усякі зносини» (з листа С. Єфремова до Б. Грінченка від 28 січня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37130. – Арк. 1).

68. Ежедневная литературно-политическая и общественная Киевская Газета. – 1902. – № 19. – С. 3. Текст листа у перекладі українською мовою наведено у монографії С. Петрова (Книжкова справа у Києві. – С. 137).

69. У листі від 17 березня 1902 р. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). – Т. 1. – С. 332; ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37802. – Арк. 1).

70. Див. лист М. Грінченко до Т. Губанова (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 32432) та чернетку розписки, виданої Б. Грінченком Т. Губанову (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31887).

71. Приміром, таким видавця пригадала М. Грінченко у листі до Державного видавництва України від 20 листопада 1923 р.: «... Губанов, людина темна; (він ледві розбірав надруковане великими літерами, а писаного зовсім не розбірав). Довідавшись, що закон обороняє права авторські, здивувався і вирішив, що ліпше авторів незнайомих не займати... коли Б. Грінченкові обридло таке визискування, то він нарешті загрозив одному з визискувачів – Губанову судовим позовом на підставі артикулу закона (майнові права авторів гарантувалися протягом життя. – Д.Є.), що за такий вчинок карав великою пенною і ув'язненням до двох років. Та Губанов був хижак-визискувач і не було нічого дивного, що він дозволяв собі грабувати авторів...» (ІР НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 34. – Арк. 1–3). Негативно оцінив видавничу діяльність Губанова з-поміж інших «лубочників» і С. Єфремов: «Поміж дрібною добрих книжок випускали вони далеко більше всякої макулатури...» (Єфремов С. В тісних рядах. Українська книга в 1798–1916 рр. – К., 1926. – С. 18).

72. Засвідчив це і С. Єфремов у листі до Б. Грінченка від 16 січня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37131. – Арк. 1).

73. З кінця 1901 р. до весни 1902 він також був секретарем «Киевской старины» (див.: Єфремов С. Про дні минулі. – С. 190, ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37139. – Арк. 2 (лист С. Єфремова до Б. Грінченка від 6 листопада 1901 р.)).

74. Див. листи від 28 січня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37130. – Арк. 2), 31 січня 1902 р. (Там само. – Спр. 37129 – Арк. 1), 6 лютого 1902 р. (Там само. – Спр. 37128 – Арк. 1).

75. Там само. Такі віршовані «діалоги» властиві їхній кореспонденції: див. наприклад, лист Б. Грінченка від 1 лютого 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 45) та лист С. Єфремова від 2 лютого 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37126).

76. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38703. – Арк. 19.

77. З листів від 20 березня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 46. – Арк. 1) та 25 березня 1902 р. (Там само. – Спр. 47 – Арк. 1).

78. Див. лист від 27 квітня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37122. – Арк. 1). Цензурний дозвіл на видання датовано 3 квітня (Грінченко Б. Під тихими вербами. Повесть. – К., 1902).

79. Така кількість примірників була більшою за звичайну для відбиток українською мовою з «Киевской старины», але меншою за середній тираж для київських видань творів українських письменників початку ХХ ст. (Петров С. Книжкова справа у Києві. – К., 2002. – С. 344). Для порівняння – 1901 р. було надруковано 460 відбиток із журнального тексту повісті Грінченка «Серед темної ночі» (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38821. – Арк. 1 (лист В. Науменка до Б. Грінченка від 6 жовтня 1901 р.)).

80. Див. лист від 1 травня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 48. – Арк. 1). Відповідь Єфремова, у якій той підтверджує надіслання примірників, датовано 7 травня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 37119. – Арк. 1). За підрахунками Грінченка, у травні-грудні 1902 р. було продано 86 примірників. Із 608 книжок, що надійшли до книгарні журналу, у 1903 – першій половині 1907 рр. придбали щонайменше 270 (див.: ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 32130–32141, 32146).

81. Друкарні було сплачено 139 руб. 64 коп. – див. «Видання Бориса Грінченка» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 31849), листи Б. Грінченка до С. Єфремова від 1 травня 1902 р. (ВР ІЛ. – Ф. 120. – Спр. 48), В. Науменка до Б. Грінченка від 7 травня 1902 р. (ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 38819. – Арк. 1).

82. Киевская старина. – Т.76. – Февр. – С. 296. Згаданий текст мав бути уміщений між с. 68 та с. 69 окремого видання: Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. – К., 1902.

83. Грінченко Б. Під тихими вербами. Повість. – К., 1910. – С. 101–103.

В статье освещаются обстоятельства создания повести Бориса Гринченко «Под тихими ивами», история публикации произведения в журнале «Киевская старина» и отдельным изданием. Проанализировано художественное выражение общественных и литературных взглядов писателя, а также характер авторских и редакторских изменений текста. Рассмотрены первые критические отзывы о повести и история ее читательской рецепции.

Ключевые слова: Борис Гринченко, «Киевская старина», творческая история, варианты текста, издательская история.

The article highlights circumstances of creation of Borys Hrinchenko's story «Under quiet willows» and its publishing history in the «Kijevskaja starina» («Antiquity of Kyiv») magazine and like an instalment edition. Artistic expression of writer's public and literary views and also character of author and editorial changes of text, are analysed. The first critical reviews of the story and its reader reception are studied.

Keywords: Borys Hrinchenko, «Kijevskaja starina» («Antiquity of Kyiv»), creation history, variants of text, publishing history.

